

The primary attention has focused the course of mass operations, the study of motives and identification of objects of repressive politics, the study of biographies of both victims and the executors of the will of the Kremlin leader. Grounding on the analysis of the mentioned minutes of the party meeting, the authors defined the nuances of the behaviour of the employees of the state security service in the Kharkiv region. In particular, they pay attention to the rejection the prosecution in breaking the «socialist law»; recognition of only some errors during the investigative proceedings; justification of their actions by the unwillingness of the leadership to listen to the investigator's arguments. Some employees understood that they were violating «socialist legitimacy» but were sure that this was the «right line» and that their steps would be regarded as «protecting from the counter-revolutionaries». Some of the staff repented, acknowledged their mistakes, but shifted the blame to the heads of the leaders.

Key words: Great Terror, Kharkiv, state security bodies, political repression, NKVD, executors.

<https://doi.org/10.15407/vuchk2019.01.194>
УДК 94+34(477.51)

*Олена ЛИСЕНКО**

Вороги чи свідки: покарання співробітників УНКВС по Чернігівській області після завершення Великого терору

Мета – на підставі вивчення біографій співробітників НКВС визначити їхні типові дії та поведінку під час масових репресивних операцій у добу Великого терору, а також стратегії, до яких вони вдавалися з метою уникнення покарання за звинуваченнями в «порушенні соціалістичної законності» або, принаймні, його мінімізації. Авторкою

* *Лисенко Олена Володимирівна* – молодший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України; dane51@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6890-5074>.

були використані документи архівно-кримінальної справи, матеріали службового розслідування та особисті справи колишнього начальника 3 відділу УНКВС по Чернігівській області, старшого лейтенанта державної безпеки Іони Марковича Александровича і виконуючого обов'язки начальника економічного відділу УДБ НКВС по Чернігівській області сержанта державної безпеки Володимира Юхимовича Лещинського

Методологія і методи. Антропологічний і просопографічний підходи стали провідними під час відтворення основних етапів біографій І. Александровича і В. Лещинського. Були задіяні біографічний, проблемно-хронологічний, конкретно-пошуковий, історико-генетичний, лінійно-хронологічний методи, методи психологічної та історичної реконструкції.

Висновки. На підставі архівних матеріалів, що вводяться до наукового обігу вперше, були розкриті деякі нюанси в організації та реалізації масових операцій у 1937–1938 рр. Авторка досліджує стратегії поведінки співробітників органів держбезпеки, які намагалися убезпечити себе від звинувачень у порушенні «соціалістичної законності». Це, зокрема, заперечення власної провини; перекладання провини на колег або керівництво УНКВС по Чернігівській області та НКВС УРСР; показове каяття; демонстрування особистої лояльності до вищого партійно-радянського керівництва СРСР.

Авторка дійшла висновку, що ні у післявоєнний період, ні у наступні десятиліття не переслідувалася мета дійсно покарати співробітників держбезпеки. Реальне покарання (зокрема, розстріл) понесли одіозні керівники, які входили до найближчого оточення союзного або республіканського наркомів внутрішніх справ. Всі інші колишні співробітники держбезпеки були або заарештовані, або ув'язнені на незначні терміни, або звільнені з лав НКВС. Водночас вони мали можливість продовжити свою кар'єру у господарських органах чи на підприємствах. Часто це сприймалося як компенсація за звільнення.

Ключові слова: Великий терор, органи державної безпеки, політичні репресії, НКВД, виконавці.

Минуло вже понад 80 років від початку однієї з найкривавіших сторінок історії СРСР – Великого терору 1937–1938 рр. Але його мотиви, методи здійснення, жертви та виконавці й досі у центрі уваги дослідників. Результатом цього стали численні наукові праці, науково-документальні збірники. Вже опублікована значна кількість праць, що розкрили зміст політичних репресій радянської доби. Зокрема І. Білас намагався розкрити мотиви, напрями політичних репресій сталінського періоду,

означити їхнє правове підґрунтя¹. З. Лихолобова осмислила взаємозв'язок політичних репресій та концепції пропонованої більшовиками системи державної влади². О. Рубльов розкрив ставлення Й. Сталіна та його оточення до західноукраїнської інтелігенції, застосування політичних репресій як методу ліквідації впливу інтелектуалів – носіїв ідеї української незалежності³. У працях Ю. Шаповала та В. Пристайка досліджувалася практика комуністичного управління УСРР – УРСР, маніпуляція інтелектуалами для «радянізації» українського суспільства⁴. Регіональні особливості Великого терору 1937–1938 рр. досліджували О. Бажан⁵, Т. Демченко⁶, Р. Подкур⁷ та ін.

Не можна оминати і такий феномен в історичній науці як багатотомну серію «Реабілітовані історією». Започаткована ще у 1992 р. під егідою Інституту історії України НАН України, вона має багатожанровий характер: поєднує наукові статті, архівні

¹ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн. 1. – 422 с.; Кн. 2. – 428 с.

² Лихолобова З. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону) – Донецьк: Вид-во Дон. нац. ун-ту, 2006. – 280 с.

³ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.

⁴ Шаповал Ю. Україна 20–50-х рр.: Сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.; Його ж. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна. – 1996. – 335 с.; Їх же. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1932–1934). – К.: Критика, 1999. – 356 с.

⁵ Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – № 1. – С. 156–234.

⁶ Демченко Т.П. Великий терор на Чернігівщині (20–30-ті роки ХХ століття) / відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна»», 2017. – 100 с.

⁷ Подкур Р. Регіональні особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на західному кордоні СРСР–УРСР (на матеріалах Поділля) // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 75–85 та ін.

документи, спогади, нормативно-правові акти та мартиролог жертв політичних репресій у радянській Україні. Упродовж 27 років авторські колективи, оприлюднюючи нові книги обласних томів, публікують винятково цінну інформацію щодо регіональних аспектів державної політики СРСР, ставлення місцевих партійних еліт до громадян у різних регіонах радянської України.

Помітним явищем у вітчизняній історичній науці став і заснований у 1994 р. Головною редколегією «Реабілітовані історією» спільно з Інститутом історії України НАН України та Галузевим державним архівом Служби безпеки України часопис «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». Вже 25 років на його сторінках регулярно оприлюднюються дослідження про мотиви, планування, реалізацію масових операцій 1937–1938 рр.

У науково-документальному збірнику «Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки» були опубліковані документи, де розкривалися проміжні підсумки масових операцій 1937–1938 рр.⁸ Наступного року було опубліковане науково-документальне видання «Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр.»⁹, де досліджувалася сутність наймасовішої чекістської операції, спрямованої проти різних соціальних груп: селян, колишніх членів небільшовицьких партій, священнослужителів, кримінальників тощо.

Паралельно в Україні розпочалися дослідження особистої участі високопоставлених співробітників державної безпеки у масових операціях. У цьому напрямку слід відзначити праці Ю. Шаповала та В. Золотарьова¹⁰.

⁸ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. / авт.-упоряд. Ю. Шаповал та ін. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

⁹ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Кн. 1. – 614 с.; Кн. 2. – 598 с.

¹⁰ Золотарьов В. Чекісти 20–30-х: матеріали до біографічного словника // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 168–171; Його ж. Комісар держбезпеки 3-го рангу: сторінки біографії Василя Іванова // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 367–387; Його ж. ЧК–ГПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Х.: Фолю,

Черговим поштовхом для персоніфікації виконавців Великого терору став Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», що був ухвалений 21 травня 2015 р. Верховною Радою України. Розширений доступ до особових документів співробітників радянських спецслужб надав можливість О. Бажану та В. Золотарьову опублікувати цикл статей про комендантів НКВС УРСР та обласних УНКВС, які організовували й особисто брали участь у стратах «ворогів народу». Дослідники з'ясували їхній життєвий шлях, соціальне походження, освіту, просування по кар'єрній драбині комендантських працівників¹¹.

Публікація тритомного науково-документального видання «Відлуння Великого терору»¹² на підставі протоколів закритих партзборів, оперативних нарад та засідань військових трибуналів розкрила маніпуляції вищого політичного керівництва СРСР щодо звинувачень співробітників держбезпеки у порушенні «соціалістичної законності». Упорядникам вдалося про-

2003. – 477 с.; *Шановал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; *Шановал О.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – 408 с. та ін.

¹¹ *Золотарьов В.* «Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2015. – № 1. – С. 234–360; *Бажан О., Золотарьов В.* «Ті, хто натискали на гачок»: коменданти НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору» // Краєзнавство. – 2016. – № 3–4. – С. 251–283 та ін.

¹² Відлуння Великого терору. Зб. док. у трьох томах. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управління НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 744 с.; Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). – Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / авт.-уклад.: С. Кокін, Д. Россман. – 2018. – 728 с.; Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. / авт.-уклад.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. – 2019. – 936 с. та ін.

вести певні первинні дослідження феномену «виконавців» Великого терору. Наступним кроком дослідження ролі «виконавців» Великого терору 1937–1938 рр. стала публікація монографій, що розкрили конкретну діяльність співробітників різних обласних управлінь НКВС УРСР¹³.

Джерелом для дослідження персоналій виконавців, що опинилися на лаві підсудних за порушення «соціалістичної законності» під час масових операцій 1937–1938 рр. стали особові та архівно-кримінальні справи, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України і секторі архівного забезпечення обласних управлінь СБ України. У вищезгаданих справах зберігається низка унікальних документів, що надали можливість реконструювати еволюційний шлях від «захисника диктатури пролетаріату» до порушника «революційної законності».

У пропонованому дослідженні аналізується діяльність старшого лейтенанта державної безпеки *Іони Марковича Александровича*, який обіймав посаду начальника 3 відділу, та сержанта державної безпеки *Володимира Юхимовича Лещинського* – виконуючого обов'язки начальника економічного відділу УДБ НКВС по Чернігівській області. Їх пов'язувало спільне розслідування кримінальних справ стосовно фахівців Шосткінських оборонних підприємств. Оскільки у серпні 1938 р. В. Лещинського призначили начальником відділення по контррозвідувальному забезпеченню оборонних підприємств, що входило до складу 3 відділу.

Ці співробітники держбезпеки, незважаючи на бездоганні послужні списки, сумлінне виконання обов'язків, опинилися у ролі «цапів-відбувайлів» після припинення масових операцій періоду Великого терору і були засуджені до різних термінів ув'язнення у виправно-трудовах таборях.

¹³ *Васильєв В., Подкур Р.* Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 240 с. *Юнге М.* Чекисты Сталина: мощь и бессилие. «Бериевская оттепель» в Николаевской области Украины. – М.: АИРО-XXI, 2017. – 352 с.; *Viola L.* Stalinist Perpetrators on Trial. Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. – Oxford: Universide Press, 2017. – 304 p.

Цілком вірогідно, що причиною арешту І. Александровича і В. Лещинського стали їхні резонансні кримінальні справи, що були переглянуті одразу після припинення масових операцій 1937–1938 рр. Цьому сприяла спеціалізація підрозділу, який очолював І. Александрович – контррозвідувальне забезпечення галузей економіки. Оскільки це було одним із пріоритетних напрямків діяльності органів держбезпеки, керівник цього відділу входив до найближчого оточення начальника обласного УНКВС. Арешти, перебіг розслідування кримінальних справ, вироки контролювалися і затверджувалися теж начальником УНКВС. Таким чином, для начальника обласного управління керівник відділу контррозвідки мав бути «своєю», довіреною людиною. Про наближеність свідчили не лише поточні робочі, але і побутові стосунки: спільне вживання алкоголю, виїзди на полювання, риболовлю, періодичні сімейні і «товариські» вечірки, клопотання про відомчі та державні відзнаки для «своїх», прохання про закупівлю дефіцитних товарів під час відряджень до столиці тощо.

Але після ухвалення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» від 17 листопада 1938 р., наказу № 00762 наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії наближеність до начальника УНКВС стала обтяжуючою обставиною. Оскільки зазначені директиви не лише скасовували оперативні накази про проведення масових репресивних акцій та встановлювали порядок передачі завершених слідчих справ, а й обвинувачували чекістів у недотриманні циркуляру щодо порядку спрощеного слідства і порушенні «соціалістичної законності». Тому цілком закономірно для радянських реалій, що новопризначений нарком Л. Берія розпочав кадрову «чистку» керівного складу союзного, республіканських наркоматів внутрішніх справ й обласних УНКВС від призначенців «команди Єжова». У контексті цієї «чистки» начальник УНКВС по Чернігівській області А. Єгоров, якого М. Єжов призначив у лютому 1938 р., був арештований у грудні 1938 р. і звинувачений у порушенні «соціалістичної законності»¹⁴.

¹⁴ Після тривалого розслідування у липні 1941 р. ухвалою Військовою колегією Верховного суду СРСР його засудили до розстрілу. Див.: *Пет-*

Одним із методів визначення кола порушників «соціалістичної законності» стали партійні збори та розширені оперативні наради співробітників обласних УНКВС, що пройшли наприкінці 1938 – початку 1939 рр. На цих чекістських форумах обговорювалися положення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» від 17 листопада 1938 р., результати оперативно-слідчої й агентурної роботи упродовж 1937–1938 рр. У контексті захисту від обвинувачень партійно-радянського керівництва СРСР у «ворожих намірах», свідомому порушенню «соціалістичної законності», на цих зборах оприлюднювалися неформальні зв'язки співробітників із керівництвом обласного УНКВС, лунали звинувачення у масовому використанні провокацій і тортур підслідних, «непартійній поведінці» тощо. У результаті обопільних обвинувачень, визначення ступеню наближеності до начальника УНКВС, кількості повернутих на дослідження кримінальних справ визначалися кандидати на порушників «соціалістичної законності»¹⁵.

На жаль, поки не вдалося виявити протоколи оперативних нарад і загальних партійних зборів співробітників УНКВС по Чернігівській області. Тому немає змоги простежити хронологію подій, що передувала арештам І. Александровича та В. Лещинського.

Поки єдиним джерелом інформації про підстави для арешту згаданих співробітників УНКВС по Чернігівській області став лист заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова від 6 січня 1939 р. Він був адресований заступнику начальника УНКВС по Чернігівській області Я. Сініціну. У ньому зазначалося, що

«[...] по окремих групових справах допущені викривлення революційної законності, неправильні і необ'єктивні методи слідства, що межують з притупленням партійно-чекістської пиль-

ров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С.183.

¹⁵ Див.: Подкур Р. Реакція співробітників органів держбезпеки на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2 (33). – С. 136–167; Відлуння Великого терору. – Т. 1 та ін.

ності з боку окремих оперативних співробітників і начальників відділів»¹⁶.

Зокрема, у листі згадувалися три співробітника УНКВС по Чернігівській області – Іона Александрович, Валеріан Анохін та Володимир Лещинський¹⁷.

Постанову на арешт І. Александровича та В. Лещинського ухвалили 18 березня 1939 р. після проведення службового розслідування і встановлення фактів порушення «соціалістичної законності» співробітниками УНКВС по Чернігівській області. Арешт санкціонував виконуючий обов'язки військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР, військовий юрист 1 рангу Морозов¹⁸.

Загалом згадані співробітники доволі довго перебували на службі в органах держбезпеки та мали бездоганні послужні списки. У своєму віці на момент арешту (І. Александровичу було 33 роки, В. Лещинському – 35 років) успішно рухалися по кар'єрній драбині.

І. Александрович народився у 1906 р. Розпочав свою діяльність в органах держбезпеки у лютому 1929 р. на посаді дільничного уповноваженого Первомайського окрвідділу ДПУ УСРР. Згодом працював помічником уповноваженого ОБ ДПУ у м. Миколаєві; уповноваженим ОБ ДПУ м. Кіровськ Одеської області; уповноваженим УНКВС по Одеській області; уповноваженим та оперуповноваженим УНКВС по Дніпропетровській області. У квітні 1933 р. його перевели на посаду начальника відділення 3 відділу, у травні 1934 р. очолив 3 відділ УДБ УНКВС по Чернігівській області.

Про успішність його оперативної роботи свідчили відомчі заохочування. Так у 1931 р. «як бойовий чекіст» отримав від командування 43-го стрілецького полку грамоту і нагородну зброю (револьвер); у 1936 р. за успішну роботу у складі оперативної групи у м. Шостці керівництво УНКВС по Чернігівській області оголосило йому подяку; на 20-у річницю заснування

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 38, арк. 1.

¹⁷ Там само, арк. 3.

¹⁸ Там само, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 3.

органів ВНК–ДУ–НКВС у 1937 р. Чернігівський облвиконком за активну боротьбу з контрреволюцією відзначив його грамотою. У 1937 р. став членом Компартії. Очевидно, що в умовах проведення масових операцій 1937–1938 рр. на посаді начальника 3 відділу Чернігівського УНКВС він теж досяг значних результатів у боротьбі із «шпигунами». Оскільки у серпні 1938 р. його нагородили відомчою відзнакою «Почётный работник ВЧК–ОГПУ»¹⁹. Через кілька днів він отримав чергове спецзвання «старший лейтенант державної безпеки».

В. Лещинський народився у 1904 р. У 1921–1923 рр. працював покрівельником. Із 1924 р. – робітник цукрового радгоспу, профуповноважений спілки цукорників. У 1925–1926 рр. – на профспілковій. Комсомольській роботі, виконував обов'язки керуючого справами райкому партії. У 1927 р. став членом Компартії. У 1926–1928 рр. – червоноармієць, політбоек Червоної армії. Після демобілізації – у 1928–1930 рр. голова завкому Кожанського цукрового заводу на Фастівщині. У 1930–1931 рр. – секретар Фастівського райвиконкому, у 1931 р. – голова Фастівської райспоживспілки. Із 1932 р. почав працювати в органах держбезпеки. Спочатку він був на посаді позаштатного уповноваженого секретно-політичного відділення у м. Остер Чернігівської області. У 1933 р. отримав 5 діб арешту через втечу арештованого. Згодом його як штатного співробітника перевели на посаду помічника уповноваженого ДПУ до м. Шостка (нині Сумської області). Із лютого 1935 р. його відкликали до Чернігова на посаду уповноваженого економічного відділу, із 1937 р. – оперуповноважений, помічник начальника, начальник відділення 3 відділу УНКВС по Чернігівській області. На момент арешту був тимчасово виконуючим обов'язки начальника економічного відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області²⁰.

Спеціальні перевірки кадрових підрозділів держбезпеки не виявили вагомих компрометуючих матеріалів на І. Александро-

¹⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 4, спр. 1082, арк. 1–12; ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 5, спр. 5070, т. 1, арк. 21; спр. 1722-ос.

²⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 4, спр. 1082, арк. 1–12; ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 5, спр. 5070, т. 1, арк. 33.

вича та В. Лещинського. Під час службових атестацій вони отримували позитивні характеристики їхньої оперативно-слідчої й агентурної діяльності. Єдиною плямою на репутації В. Лещинського був факт арешту його брата, М. Лещицького, за купівлю товарів на фальшиві гроші²¹.

Однак, незважаючи на такий послужний список, бездоганну репутацію, обидва були заарештовані з формулюванням:

«Проводив ворожу роботу разом з ворогом народу А. Єгоровим, створював фіктивні справи, проводив необґрунтовані арешти та застосовував неправильні методи ведення слідства»²².

В. Лещинський та І. Александрович були заарештовані відповідно 19 та 20 березня 1939 р.

Справа на І. Александровича та В. Лещинського зберігається у архівному підрозділі УСБУ по Чернігівській області та налічує 9 томів. Згадана справа містить цікаві документи для вивчення механізму реалізації масових операцій під час Великого терору: методики створення фальсифікованих кримінальних справ, застосування психологічних і фізичних тортур. Водночас сторінки архівно-кримінальної справи розкрили стратегії, що застосовувалися співробітниками держбезпеки для захисту від обвинувачення у порушенні «соціалістичної законності».

Наріжним каменем обвинувачення І. Александровича та В. Лещинського було проведення необґрунтованих арештів серед інженерно-технічних працівників оборонної промисловості м. Шостки. Постановою від 22 травня 1939 р. старшим слідчим слідчої частини УДБ НКВС УРСР молодшим лейтенантом держбезпеки Лабузовим обидва обвинувачувалися у

«фальшуванні кримінальних справ, документуванні існуючих недоліків у виробничій діяльності заводів і позитивну роботу спеціалістів на заводах як шкідницьку діяльність».

Також Лабузов акцентував увагу першого заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова, що

«[...] використовуючи збочені і провокативні методи ведення слідства, не маючи конкретних даних про наявність контррево-

²¹ ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 1722-ос.

²² Там само, ф. 6, спр. 5070, т. 1, арк. 1, 24.

люційної підпільної організації серед фахівців [...], застосовуючи методи фізичного впливу до арештантів, провокаційну обробку арештованих у камерах створювали неіснуючу “право-троцькістську організацію”».

Також І. Александровича звинувачували у безпідставних арештах громадян китайського походження, які, начебто, шпигували на користь Японії²³.

Заарештовані чекісти на допитах наголошували, що вони чесні співробітники і були уведений в оману колишнім керівництвом УНКВС по Чернігівській області. Якщо В. Лещинський частково визнавав провину за необґрунтовані арешти, то І. Александрович категорично не визнавав пред’явленого обвинувачення. Він акцентував увагу слідчого, що його арешт – це розплата за викриття «шкідників» у чекістському середовищі²⁴.

Загалом оцінюючи висловлювання І. Александровича та В. Лещинського на допитах, можна зробити висновок, що міжособистісні стосунки між чекістами наприкінці 1938–1939 рр., незважаючи на корпоративні інтереси, кастову приналежність, були сповнені заздрощів, скандалів, доносів та гучних викриттів. Обидва фігуранти справи не тільки намагалися применшити власну роль у фальсифікації кримінальних справ та тортурах, а й перекладали провину на «колегу по зброї».

В. Лещинський у протоколі допиту від 2 квітня 1939 р. свідчив про використання слідчими І. Александровичем та Є. Громовенком «фізичного впливу» до заарештованого Кузьміна для отримання «потрібних свідчень»²⁵. У власноручних свідченнях В. Лещинський намагався применшити власну роль у фальсифікації кримінальних справ, докладно описуючи внесок начальника 3 відділу І. Александровича та його підлеглих щодо тиску на арештованих²⁶. У свою чергу, на допиті 21 квітня 1939 р. І. Александрович категорично відмовився визнавати факт застосуван-

²³ ГДА СБ України м. Чернігів, ф. 5, спр. 5070, т. 1, арк. 40.

²⁴ Там само, ф. 6, спр. 5070, т. 1, арк. 54, 109.

²⁵ Там само, арк. 57.

²⁶ Там само, арк. 84–88, 89–90.

ня тортур до ув'язнених і перекладав провину на своїх підлеглих Є. Громовенка та В. Лещинського²⁷.

Також у протоколі допиту від 20 квітня 1939 р. І. Александрович зазначав, що його арешт пов'язаний з помстою та наклепом його колег – начальника 4 відділу Я. Баутіна²⁸, секретаря обласної «трійки» П. Колоса та заступника начальника УНКВС по Чернігівській області Я. Сініцина. Згідно свідчень І. Александровича, він викрив їхні порушення «соціалістичної законності» на партійних зборах у грудні 1938 р. та січні–лютому 1939 р., написав у січні 1939 р. листа генеральному секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та наркомун внутрішніх справ СРСР Л. Берії²⁹. На подальших допитах та у власноручних свідченнях, зокрема від 22–31 серпня 1939 р., він акцентував увагу слідчого, що до викривальних виступів його ніхто не звинувачував у порушенні «соціалістичної законності». Зокрема, заступник начальника УНКВС по Чернігівській області Я. Сініцин у виступі на партійних зборах 7 січня 1939 р. засвідчив, що звинувачувати І. Александровича

«[...] у злочинах не можна, оскільки він [Я. Сініцин] був у курсі всіх справ 3 відділу[...]»³⁰.

Але у слідчих слідчої частини УДБ НКВС УРСР були вагомі докази участі І. Александровича та В. Лещинського у фальсифікації кримінальних справ і застосуванні тортур. Тож, ні акцентування уваги В. Лещинським на тому, що він був лише одним із групи слідчих, ні доведений факт, що згадані фальсифіковані кримінальні справи у процесі слідства перевірялися співробітниками апарату НКВС УРСР, НКВС СРСР та обласною прокуратурою, не допомогли заперечити обвинувачення³¹. Також не

²⁷ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 5070, т. 1, арк. 110 зв.

²⁸ Про діяльність Я. Баутіна див.: *Подкур Р., Лисенко О. Жертва, свідок чи виконавець? Кримінальна справа на співробітника УНКВС по Чернігівській області Я. Баутіна // З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2. – 2018. – С. 25–69.*

²⁹ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 5070, т. 1, арк. 109; т. 6, арк. 23.

³⁰ Там само, т. 6, арк. 23–226.

³¹ Там само, т. 1, арк. 62.

спрацював імідж «борця за справедливість» – як стратегія захисту від обвинувачення у фальсифікації кримінальних справ – І. Александровича.

Слідство у кримінальній справі тривало майже рік – із березня 1939 р. до лютого 1940 р. В обвинувальному висновку від 1 лютого 1940 р. І. Александрович оголошувався безпосереднім керівником слідства у кримінальних справах інженерно-технічних працівників Шосткінських оборонних заводів, який систематично примушував арештованих до обмовлянь осіб, які, нібито, були причетними до антирадянських формувань. Для отримання необхідних свідчень І. Александрович застосовував до арештованих фахівців провокації, погрози і тортури.

В. Лещинського обвинувачували у фальсифікації кримінальних справ на інженерно-технічних працівників Шосткінських оборонних заводів, використанні тортур для отримання неправдивих свідчень.

Обвинувальний висновок підписав помічник начальника слідчої частини УДБ НКВС УРСР лейтенант держбезпеки Носков, який кваліфікував злочини І. Александровича і В. Лещинського згідно із статтями 206-17 «б» та 206-17 «а»³² Кримінального кодексу УРСР відповідно³³.

Засідання військового трибуналу військ НКВС Київського округу у складі головуючого військового юриста першого рангу Короткіна, членів суду Фельдмана, лейтенанта держбезпе-

³² У статті зазначалося: «206-17, пункт а) За зловживання владою, перевищення влади, бездіяльність влади, а також недбайливе ставлення до служби особи начальницького складу Робітничо-Селянської Червоної Армії, якщо ці дії вчинювано систематично або з корисливих міркувань чи з іншої особистої зацікавленості, а також якщо вони мали своїм наслідком дезорганізацію доручених їй сил чи дорученої їй справи, або розголошення військових таємниць чи інші тяжкі наслідки, але завідомо могли їх мати, чи були вчинені за воєнного часу або в бойовій обстановці, – позбавлення волі на строк не менше як шість місяців; б) за ті самі дії при особливо обтяжуючих обставинах вищий захід соціальної оборони...». См.: Кримінальний кодекс УРСР. Офіційний текст з змінами і доповненнями на 1 жовтня 1938 р. / сост. Народний комісаріат юстиції. – К., 1938. – С. 132.

³³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 5070, т. 7, арк. 204–219.

ки Суригіна, секретаря військового юриста Писарева щодо розгляду кримінальної справи І. Александровича та В. Лещинського відбулося 20–27 березня 1940 р. у приміщенні Шосткінського райвідділу НКВС у закритому режимі³⁴.

Під час судового засідання поведінка І. Александровича та В. Лещинського кардинально відрізнялася. І. Александрович намагався затягнути розгляд кримінальної справи, вимагав опитати всіх заявлених свідків (дехто хворів, перебував у відрядженні тощо), направити справу на нове розслідування, скаржився на відсутність можливості ознайомитися із всіма матеріалами справи, обвинуватив окремих співробітників НКВС УРСР і військового прокурора у фальсифікації злочинів і т. д. Упродовж всього судового засідання він поводив себе зухвало, ображав свідків, переривав їх, намагався сперечатися. Тож члени трибуналу ухвалили рішення про видалення І. Александровича із зали засідання³⁵. В. Лещинський, навпаки, ніяких додаткових клопотань не подавав. Обидва підсудні не визнали себе винними і зголосилися надати свідчення членам трибуналу³⁶.

Свідчення, що були оголошені на судовому засіданні, розкривали деталі конвеєрної фальсифікації кримінальних справ співробітниками УНКВС по Чернігівській області, у тому числі і підсудними. Існувала налагоджена система отримання свідчень від підслідних. Після відмови надати необхідні слідчому свідчення чи підписати вже написані протоколи арештованим погрожували побиттям чи розстрілом³⁷, шантажували фізичним насиллям стосовно членів родини підслідного, проводили провокації у камері утримання³⁸. Тортури застосовувалися практично до всіх підслідних, які не погоджувалися із звинуваченнями. Так, одним із свідків на судовому процесі був колишній тимчасово виконуючий обов'язки начальника 3-го відділу

³⁴ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 5070, т. 8, арк. 49.

³⁵ Там само, арк. 77.

³⁶ Там само, арк. 50–51.

³⁷ Там само, арк. 57.

³⁸ Там само, арк. 63.

УНКВС по Чернігівській області Е. Шперлінг. Він свідчив, що І. Александрович під час допиту його катував³⁹.

Аналіз свідчень свідків розкрив процес маргіналізації особистості підслідного. Знаходячись під психологічним тиском, зазнаючи тортур, підслідні були позбавленні будь-якого захисту з боку прокурорських працівників. Судді спеціальної колегії обласного суду теж не гарантували справедливого судового розгляду кримінальної справи. Таким чином, порушувалися базові права громадянина, гарантовані «Сталінською Конституцією». Хоча на цьому факті неодноразово наголошували колишні підслідні, але ні прокурорські працівники, ні судді не акцентували на подібних висловлюваннях, переводячи їх у площину порушення «соціалістичної законності».

Військовий трибунал військ НКВС Київського округу 27 березня 1940 р. згідно із ст. 206-17«а» Кримінального кодексу УРСР засудив І. Александровича на шість років, В. Лещинського – до трьох років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Вироком суду їх позбавили спеціальних звань: І. Александровича – «старшого лейтенанта державної безпеки», В. Лещинського – «сержанта державної безпеки»⁴⁰.

Оскільки І. Александрович і В. Лещинський не визнали себе винними, вони написали касаційні скарги. Фігуранти кримінальної справи висловлювали незгоду з вироком і клопоталися про його скасування та направлення кримінальної справи на додаткове розслідування⁴¹.

10 квітня 1940 р. І. Александрович у листі до голови Верховного суду СРСР І. Голякова зазначав, що кримінальна справа стосовно його фальсифікована, вирок несправедливий. Колишній співробітник держбезпеки наполягав, що він, сумлінний і чесний чекіст, став жертвою змови з метою дискредитації

³⁹ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 5070, т. 8, арк. 68.

⁴⁰ Там само, арк. 148–150.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 5070, т. 9, арк. 5зв., 8. У кримінальній справі касаційних скарг І. Александровича, В. Лещинського не виявлено. Факт їх написання встановлений на підставі протоколів допитів підслідних та їх власноручних свідчень.

з боку керівників УНКВС по Чернігівській області. Він також скаржився на використання незаконних методів введення слідства: побиття, інсценування розстрілів, утримання в карцері⁴².

Але розгляд касаційних скарг затягнувся. Між військовою колегією Верховного суду СРСР, прокуратурою військ НКВС Київського округу і начальником Київської в'язниці упродовж лютого–липня 1940 р. відбувалося жваве листування щодо необхідності етапування вже засуджених І. Александровича і В. Лещинського. Не дочекавшись рішення касаційної інстанції, 20 вересня 1940 р. засуджених етапували до виправно-трудового табору металургійного комбінату «Північ-нікель» на станції Оленья Кіровської залізниці.

Але розгляд касаційних скарг відбувся. Що саме посприяло скасуванню вироку – чи аргументи, викладені у касаційних скаргах, протест прокурора військ НКВС Київського округу чи лист до голови Верховного Суду – наразі невідомо. Однак 4 жовтня 1940 р. військова колегія Верховного суду СРСР вирок військового трибуналу скасувала і направила кримінальну справу на перегляд зі стадії попереднього розслідування і перекваліфікувала діяння І. Александровича і В. Лещинського на ст. 206-17 «б» Кримінального кодексу УРСР. Члени військової колегії Верховного суду СРСР вимагали від слідчих встановити у

«[...] яких межах і які були важкі наслідки систематичних порушень соціалістичної законності І. Александровичем і В. Лещинським»⁴³.

У результаті засуджених чекістів із табору етапували до Київської в'язниці, до якої вони прибули 11 грудня 1940 р⁴⁴.

Із початком повторного розслідування у протоколі допиту від 16 грудня 1940 р. І. Александрович акцентував увагу старшого слідчого слідчої частини УДБ НКВС УРСР лейтенанта держбезпеки Кокостікова на тому, що попередня кримінальна справа була фальсифікована. На його думку, із справи вилучалися документи, що доводили невинуватість І. Александровича і

⁴² ГДА СБ України м. Чернігів, ф. 6, спр. 5070, т. 9, арк. 79 зв.

⁴³ Там само, арк. 69.

⁴⁴ Там само, арк. 82–83.

В. Лещинського, фальсифікувалися матеріали про порушення ними «соціалістичної законності», долучалися наклепницькі свідчення⁴⁵. На допиті 19 грудня 1940 р. він звинуватив заступника начальника слідчої частини УДБ НКВС УРСР С. Калужського⁴⁶, колишнього начальника слідчої частини УДБ НКВС УРСР М. Казіна та старшого слідчого слідчої частини УДБ УНКВС УРСР Лабужева у фальсифікації його кримінальної справи⁴⁷. Такі дії слідчих, стверджував І. Александрович на допиті 20 грудня 1940 р., були можливі за потурання заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлінського, прокурора Київського округу бригадного військового юриста Морозова та його помічника Хачатуряна⁴⁸. Однак, обвинувачуючи керівництво і слідчих НКВС, керівника прокуратури військ НКВС у фальсифікації, він клопотався про передачу кримінальної справи із компетенції слідчої частини УДБ НКВС УРСР до армійської прокуратури⁴⁹. В. Лещинський 17 грудня 1940 р. також підтримав це клопотання⁵⁰. Однак їхні клопотання були відхилені і кримінальна справа залишилася у провадженні слідчої частини УДБ НКВС УРСР⁵¹.

Для дискредитації загалом процесу розслідування І. Александрович розповідав про факти злочинної діяльності слідчих НКВС УРСР. У власноручних свідченнях він заявив, що заступник начальника слідчої частини УДБ НКВС УРСР С. Калужський і помічник начальника відділення УДБ НКВС УРСР І. Друшляк вбили під час допиту підслідного Тарасова⁵². І. Друшляк спочатку був засуджений до розстрілу, але після касаційної скарги

⁴⁵ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 5070, т. 9, арк. 9–10.

⁴⁶ Він був заарештований 5 лютого 1941 р. Однак 1 липня 1941 р., згідно ухвали військової прокуратури військ НКВС Київського військового округу, був виправданий, кримінальна справа припинена.

⁴⁷ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 5070, т. 9, арк. 14

⁴⁸ Там само, арк. 19.

⁴⁹ Там само, арк. 9–10.

⁵⁰ Там само, арк. 46–47.

⁵¹ Там само, арк. 22.

⁵² Там само, арк. 22.

вищу міру покарання замінили на 10 років ув'язнення⁵³. Стосовно С. Калужького було ухвалено окреме визначення, але військовий прокурор Морозов так і не розпочав розслідування участі С. Калужького у вбивстві.

Факт арешту С. Калужького у лютому 1941 р. став відомим І. Александровичу. Тому у клопотанні від 3–6 березня 1941 р. він наголосив на мотиві арешту С. Калужького:

«[...] за злочині дії при проведенні слідства по різних справах».

Він зазначав, що саме С. Калужький провадив перше слідство його кримінальної справи. Тому мотив арешту С. Калужького І. Александрович намагався інтерпретувати як фальсифікацію, у тому числі і його кримінальної справи⁵⁴.

Також І. Александрович і В. Лещинський продовжували вдавати ретельних виконавців наказів керівництва УНКВС–НКВС УРСР. Зокрема, провину за фальсифікацію кримінальної справи інженерно-технічних працівників Шосткінських оборонних заводів І. Александрович учергове перекладав на заступника начальника УНКВС по Чернігівській області Я. Сініцина⁵⁵.

Тому, на думку І. Александровича, для приховування власних злочинів, прокурорського недбальства та покарання за викриття порушень «соціалістичної законності» в УНКВС по Чернігівській області була сфальсифікована його кримінальна справа.

Паралельно І. Александрович намагався применшити рівень власної управлінської компетенції на посаді начальника

⁵³ Із початком німецько-радянської війни І. Друшляка направили на фронт, де 1943 р. його судимість була знята.

⁵⁴ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 5070, т. 9, арк. 105. Також у згаданому клопотанні І. Александрович нагадав, що колишній начальник УНКВС по Чернігівській області А. Єгоров у протоколі допиту від 28 березня 1939 р. спочатку визнав, що він «є ворогом народу та проводить шкідницьку діяльність по завданню О. Успенського». Спочатку серед виконавців його завдань по фальсифікації кримінальних справ він називав прізвища І. Александровича, В. Лещинського. Однак, невдовзі А. Єгоров відмовився від попередніх свідчень.

⁵⁵ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 5070, т. 9, арк. 23.

3 відділу. У протоколі допиту від 16 січня 1941 р. він зазначав, що не був самостійним начальником з правом проведення арештів. Із початку розслідування «шосткінської справи» він лише очолював відділення 3 відділу УНКВС. Безпосереднє керівництво кримінальними справами по «шосткінських оборонних заводах» здійснювали начальники відділів Г. Толчинський, Е. Шперлінг, начальник УНКВС по Чернігівській області М. Корнев та заступник начальника УНКВС Я. Сініцин⁵⁶.

В. Лещинський теж почав притримуватися подібної стратегії. Зокрема, у протоколі допиту від 17 грудня 1940 р. він також не визнавав провини у необґрунтованих арештах, психологічних і фізичних тортурах підслідних і наполягав на фальсифікації кримінальної справи⁵⁷.

Проте обрана тактика по дискредитації слідчих, матеріалів обвинувачення, перекидання відповідальності на керівників УНКВС по Чернігівській області та апарат НКВС УРСР не призвела до бажаного результату. У обвинувальному висновку від 27 травня 1941 р. фактично повторювалися вже відомі обвинувачення: І. Александрович – безпосередній керівник слідства по кримінальних справах інженерно-технічних працівників Шосткінських оборонних заводів,

«[...] систематично примушував арештованих до самообмовлення та обрїхування осіб, нібито учасників антирадянських формувань»,

масових безпідставних арештах 32 громадян китайського походження за звинуваченням у шпигунстві на користь Японії. Також його та В. Лещинського обвинуватили у психологічних та фізичних тортурах підслідних. Слідчий Кокостіков кваліфікував ці злочини згідно ст. 206-17 «а», із текстом обвинувального вироку погодився нарком державної безпеки УРСР П. Мешик⁵⁸. Фактично для І. Александровича полегшили кримінальну кваліфікацію його злочину.

⁵⁶ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 5070, т. 9, арк. 32.

⁵⁷ Там само, арк. 46–47.

⁵⁸ Там само, арк. 219–228.

Повторне засідання військового трибуналу військ НКВС Київського округу відбулося 19–23 червня 1941 р. у м. Шостка. Очолив засідання трибуналу військовий юрист 1 рангу Гур'єв, членами трибуналу стали старший лейтенант державної безпеки Власенко і лейтенант державної безпеки Головатий, секретарював на засіданні Тверской. Як і на першому засіданні, ні І. Александрович, ні В. Лещинський винними себе не визнали⁵⁹.

Після тривало судового розслідування військовий трибунал військ НКВС Київського округу І. Александровича засудив до п'яти років позбавлення волі у виправно-трудовах таборів із позбавленням спецзвання «старший лейтенант держбезпеки», без ураження в правах, із зарахуванням попереднього ув'язнення з 20 травня 1939 р. В. Лещинський отримав три роки таборів із позбавленням звання «сержант держбезпеки». Термін ув'язнення йому почали лічити із 19 травня 1939 р.⁶⁰ Зважаючи на зарахування терміну попереднього ув'язнення, значну частину терміну покарання колишні чекісти вже відсиділи.

Отже, ймовірно, причиною арешту І. Александровича стала його наближеність до креатури наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова – начальника УНКВС по Чернігівській області А. Єгорова, участь у необґрунтованих арештах інженерно-технічних працівників Шосткінських оборонних підприємств, використання психологічного тиску та фізичних тортур стосовно підслідних, надмірна активність у виявленні порушників «соціалістичної законності» на партійних зборах співробітників обласного УНКВС. Саме комплекс цих та інших маркерів став причиною арешту І. Александровича.

В. Лещинський потрапив у лещата «сталінського правосуддя» як сумлінний виконавець настанов І. Александровича під час фальсифікації кримінальних справ. Адже, окрім В. Лещинського, розслідування кримінальної справи інженерно-технічних працівників Шосткінських оборонних підприємств провадили понад півтора десятка слідчих. Однак лише В. Лещинський отримав в'язничний термін.

⁵⁹ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 5070, т. 9, арк. 285 зв.

⁶⁰ Там само, арк. 321–323.

І. Александрович та В. Лецицький, опинившись у ролі «цапів-відбувайлів», намагалися використати службові навички для мінімізації покарання за злочини, що здійснювалися практично усіма співробітниками держбезпеки обласних УНКВС. Тому вони заперечували й оскаржували особисту відповідальність за порушення «соціалістичної законності», перекладали провину на колег та керівництво УНКВС і НКВС УРСР, намагалися применшити власну участь у скоєних злочинах, дискредитувати слідчих і загалом весь процес розслідування їхньої кримінальної справи.

Відносно м'які вироки були результатом не стратегії захисту, а лінією партійно-радянського керівництва СРСР. Й. Сталін та його оточення не були зацікавлені у реальному покаранні всіх виконавців масового вбивства населення у 1937–1938 рр. Піджорстке покарання підпадали керівники – ставленики М. Єжова, тобто, за традицією більшовицького режиму, змінювалася вся креатура знятого/арештованого керівника. Ця практика була використана стосовно команди колишнього наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди, наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького та ін. Жорсткі вироки серед низової ланки отримували відверті садисти, причетні до вбивства підслідних, масових фальсифікацій кримінальних справ. Інші здебільшого або отримували незначні терміни ув'язнення як І. Александрович та В. Лецицький, або звільнялися із органів держбезпеки і переводились до неоперативних підрозділів, зокрема до Головного управління таборів, або після завершення військової служби працювали на господарських посадах.

Німецько-радянська війна внесла свої корективи у соціалізацію та працевлаштування звільнених та засуджених співробітників НКВС. Частина з них була призвана в регулярну армію, частина почала працювати в системі ГУЛАГУ, міліції чи пожежній охороні.

На сьогодні ми не маємо вичерпної інформації про подальшу долю згаданих співробітників держбезпеки. Відомо лише те, що В. Лецицький під час німецько-радянської війни проходив службу в званні сержанта на посаді дізнавача особливого відділу 220 армійського запасного стрілецького полку, був наго-

роджений, отримав 28 травня 1944 р. медаль «За оборону Ленінграду»⁶¹. У 1958 р., він звертався до Чернігівського обласного управління КДБ з проханням надати йому довідку про стаж⁶².

Подальший життєвий шлях І. Александровича відстежити поки не вдалося. Особова справа не містить жодної інформації, що розкрила б його подальшу долю.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2011). Represyivna diialnist orhaniv VUNK–DPU–NKVS–KDB na Kyivshchyni u 1919–1980-ti rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB–From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 156–234. [in Ukrainian].
2. Bazhan, O. and Zolotarov, V. (2016). «Ti, khto natyskaly na hachok»: komendanty NKVS URSR ta UNKVS Kyivskoi oblasti u chasy «Velykoho teroru». *Kraieznavstvo – Regional studies*, 3–4, 251–283. [in Ukrainian].
3. Bilas, I. (1994). *Represyvno-karalna systema v Ukraini. 1917–1953: Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz*. Vol. 2. Kyiv: Lybid–Viisko Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Demchenko, T. (2017). *Velykyi teror na Chernihivshchyni (20–30-ti roky XX stolittia)*. Chernihiv: PAT «PVK “Desna”». [in Ukrainian].
5. Kokin, S. and Rossman, D. (Comps.). (2018). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. Vol. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobitynykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhenykh za porushennia sotsialistychnoi zakonnosti (zhovten 1938 r. – cherven 1943 r.)*. Vol. 1: *NKVS Moldavskoi ARSR, Dorozhno-transportnyi viddil HUDB NKVS Pivnichno-Donetskoi zaliznytsi, UNKVS po Zhytomyrskii oblasti ta UNKVS po Odeskii oblasti*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].
6. Kokin, S., Yunhe, M. (Comps.). (2010). *Velykyi teror v Ukraini. «Kurkulska operatsiia» 1937–1938 rr.: U 2-kh chastynakh*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].
7. Lykholobova, Z. (2006). *Totalitarnyi rezhym ta politychni represii v Ukraini u druhii polovyni 1930-kh rokiv (perevazhno na materialakh Donetskoho*

⁶¹ Нагороджений згідно з указом Президіуму Верховної Ради СРСР від 22-го грудня 1944 р. Режим доступу: <http://podvignaroda.ru/?#id=1530095475&tab=navDetailDocument>. Сайт відвідано 11 червня 2019 р.

⁶² ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 3 спр. 1713, арк. 157.

- rehionu*). Donetsk: Vydavnytstvo Donetskooho natsionalnoho universytetu. [in Ukrainian].
8. Podkur R., Lysenko O. (2018). Zhertva, svidok chy vykonavets'? Kryminal'na sprava na spivrobitnyka UNKVS po Chernihivs'kij oblasti Ya. Bautina. *Z arkhiviv VChK-HPU-NKVD-KHB – From archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 2, 25–69. [in Ukrainian].
 9. Podkur, R. (2009). Reaktsiia spivrobitnykiv orhaniv derzhbezpeky na prypynennia «velykoho teroru» (lystopad 1938–1939 rr. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB – From archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 2, 136–167. [in Ukrainian].
 10. Podkur, R. (2012). Rehional'ni osoblyvosti «Velykoho teroru» 1937–1938 rr. na zakhidnomu kordoni SRSR–URSR (na materialakh Podillia). *Kraieznavstvo – Regional studies*, 1 (78), 75–84. [in Ukrainian].
 11. Prystaiko, V., Shapoval Yu. (1996). *Mykhailo Hrushevskyyi i HPU-NKVD. Trahichne desiatylittia: 1924–1934*. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
 12. Prystaiko, V., Shapoval, Yu. (1999). *Mykhailo Hrushevskyyi: Sprava «UNTs» i ostanni roky (1932–1934)*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
 13. Rublov, O. (2004). *Zakhidnoukrainska intelihentsiia u zahalnonatsionalnykh politychnykh ta kulturnykh protsesakh (1914–1939)*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
 14. Savin, A., Tepliakov, O. and Yunhe, M. (Comps.). (2019). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh / Vidpovidalni redaktory: Valerii Vasyliiev, Roman Podkur, Linn Viola. Vol. 3: Chekisty Stalina v leshchatakh «sotsialistychnoi zakonnosti». Eho-dokumenty 1938–1941 rr.* Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].
 15. Shapoval Yu. (Comps.). (2009). *Ukraina v dobu «Velykoho teroru»: 1936–1938 rr.* Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
 16. Shapoval, Yu. (1993). *Ukraina 20–50 rr.: Storinky nenapysanoi istorii.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
 17. Shapoval, Yu. (2001). *Ukraina XX st.: Osoby ta podii v konteksti vazhkoj istorii.* Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
 18. Shapoval, Yu. and Zolotarov, V. (2002). *Vsevolod Balytskyi: osoba, chas, otochennia.* Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
 19. Shapoval, Yu., Prystaiko, V. and Zolotarov V. (1997). *ChK-HPU-NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty.* Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].

20. Vasyliiev, V., Podkur, R. (2017). *Radianski karateli. Spivrobitnyky NKVS – vykonavtsi «Velykoho terroru» na Podilli*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].
21. Vasyliiev, V., Viola, L. and Podkur, R. (Comps.). (2017). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. Vol. 1: Partiini zbory ta operatyvni narady spivrobitnykiv upravlin NKVS URSR (lystopad 1938 – lystopad 1939 rr.)*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].
22. Viola, L. (2017). *Stalinist Perpetrators on Trial. Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine*. Oxford: Universide Press. [in English].
23. Yunge, M. (2017). *Chekisty Stalina: moshch' i bessilie. «Berievskaya ottepel'» v Nikolaevskoj oblasti Ukrainy*. Moskva: AIRO-XXI. [in Russian].
24. Zolotarov, V. (1994). *Chekisty 20–30-kh: materialy do biohrafichnoho slovnyka. Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 168–171. [in Ukrainian].
25. Zolotarov, V. (1999). *Komisar derzhbezpeky 3-ho ranhu: storinky biohrafii Vasyliia Ivanova. Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1–2, 367–387. [in Ukrainian].
26. Zolotarov, V. (2003). *ChK–HPU–NKVS na Kharkivshchyni: liudy ta doli. 1919–1941*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
27. Zolotarov, V. (2015). «*Vykorystani ta vykynuti*»: spivrobitnyky UNKVS po Kharkivskii oblasti, zasudzheni za porushennia «sotsialistychnoi zakonnosti» naprykintsi 1930-kh rr. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 234–360. [in Ukrainian].

**Lysenko O. Enemies vs witnesses: the punishment
of the Chernihiv Regional NKVD directorate
staff after the end of the Great Terror**

The purpose of the article is to define the behaviour patterns of employees of the state security bodies during the Great Terror. Also, the author paid attention to the strategies, which the employees used after the terror to avoid or minimise the punishment for 'violating the socialist legitimacy'. The author used the materials of the archival-criminal cases, case investigation materials and personal files of two NKVD employees: former chief of the 3d Department of the Chernihiv Regional NKVD directorate, State Security Senior Lieutenant Iona Aleksandrovich and Acting Head of the Economics Department of the NKVD State Security Service in the Chernihiv Oblast State Security Sergeant Volodymyr Leshchinsky.

Methods and Methodology. Anthropological and prosopography were the main methods in the process of reconstruction the critical stages of the I. Alexandrovich and V. Leshchinsky biographies. The author also used the biographic, problem-chronological, specific-search, historical-genetic, linear-chronological methods, methods of psychological and historical reconstruction.

Conclusions. The author introduces some archival materials into scientific discourse for the first time. Basing on them, she highlights some nuances of planning and realisation of mass repressions in 1937–1938. The author examines the strategies of the behaviour of state security officials who tried to protect themselves from accusations of violating «socialist legitimacy». For example, it is the denial of one's guilt or transferring blame to colleagues or leadership of the Chernihiv regional NKVD directorate and the NKVD of the UkrSSR; demonstrative remorse; demonstration of personal loyalty to the senior party-Soviet leadership of the USSR.

The author concluded that neither in the post-war period nor in the following decades, the goal of real punishing state security officers was not set. The real punishment (in particular, the shooting) received only odious executives who were in the closest companies of the USSR or UkrSSR People's Commissars. All other former state security officers were either arrested or imprisoned for short periods or released from the NKVD. At the same time, they had the opportunity to continue their careers in economic bodies or enterprises. Such change of the sphere was the way to compensate for dismissal.

Key words: Great Terror, state security bodies, political repression, NKVD, executors.